

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.1.13>

CHOROBY, PRAKTYKI LECZNICZE I CUDOWNE UZDROWIENIA W ŻYCIU CODZIENNYM PRAWOSŁAWNYCH UKRAIŃCÓW W DRUGIEJ POŁOWIE XVI – XVII WIEKU

Inna Goncharenko

aspirantka Katedry Historii i Archeologii

Mariupolskiego Uniwersytetu Państwowego (Mariupol, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0001-6759-9976

fabris71@ukr.net

Adnotacja. Artykuł poświęcono mało zbadanemu w ukraińskiej historiografii problemowi codziennych praktyk leczniczych ludności prawosławnej wczesnego okresu nowożytnego. Dzięki zastosowaniu metod narracyjnych, historyczno-genetycznych, retrospektywnych i porównawczych analizowane są poglądy wykształconych kręgów społeczeństwa prawosławnego (duchowieństwa, szlachty, arystokracji, kozaków, mieszczan) na chorobę, strategię leczniczą i praktyki oparte na literaturze prawosławnej, podręcznikach lekarskich, wspomnieniach i tym podobnych. Okazało się, że kościół prawosławny miał znaczący wpływ na kształtowanie poglądów na temat choroby i praktyk leczniczych, obowiązkowym elementem uzdrowienia był cud. Jednocześnie w społeczeństwie rozpowszechniono alternatywne praktyki, ponieważ profesjonalna opieka medyczna była dostępna dla jednostek, a ludność ratowała się przez samoleczenie przy użyciu zarówno roślin leczniczych, jak i raczej egzotycznych magicznych środków.

Słowa kluczowe: leczenie, kościół prawosławny, zielarz, podręcznik lekarski, cud, choroba, życie codzienne, uzdrowienie.

DISEASES, MEDICAL PRACTICES AND MIRACLE RECOVERIES IN EVERYDAY LIFE OF THE ORTHODOX UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE 16–17TH CENTURIES

Inna Goncharenko

Postgraduate Student at the Department of History and Archeology

Mariupol State University (Mariupol, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-6759-9976

fabris71@ukr.net

Abstract. This work is devoted to a problem of everyday medical practices of the Orthodox population in early modern time which is insufficiently explored in Ukrainian historiography. The educated Orthodox society classes' (clergy, nobility, cossacks, burghers) views on illness, treating strategies and practices based on the orthodox literature, medical advisory books, memoirs, etc are being analyzed using narrative, historical-genetic, retrospective and comparative methods. It has been ascertained that the orthodox church had significant influence on the process of forming views on illness and medical practices, mandatory element of recovery was a miracle. At the same time, alternative practices were widespread due to the fact that professional medicine was available only to elite, while the most of population was saving itself by self-medication which involved using both: medicinal herbs and exotic magical rituals.

Key words: treatment, orthodox church, herbal, medical advisory book, miracle, illness, everyday life, recovery.

ХВОРОБИ, ЛІКУВАЛЬНІ ПРАКТИКИ ТА ЧУДОТВОРНІ ЗЦІЛЕННЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ПРАВOSЛАВНИХ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – XVII СТ.

Інна Гончаренко

аспірантка кафедри історії та археології

Маріупольського державного університету (Маріуполь, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-6759-9976

fabris71@ukr.net

Анотація. Статтю присвячено малодослідженій в українській історіографії проблемі повсякденних лікувальних практик православного населення раннього Нового часу. Із застосуванням нарративного, історико-генетичного, ретроспективного та порівняльного методів аналізуються погляди освічених кіл православного суспільства (духовенства, шляхти, дворянства, козаків, міщан) на хворобу, зцілювальні стратегії та практики на основі православної літератури, лікарських порадників, мемуарів тощо. З'ясовано, що православна церква значно вплинула на формування уявлень про хворобу та лікувальні практики, обов'язковим елементом зцілення було чудо. Водночас у суспільстві були поширені альтернативні практики, тому що професійна медична допомога була доступна одиницям, а населення рятувалося самолікуванням із застосуванням як цілющих рослин, так і досить екзотичних магичних засобів.

Ключові слова: лікування, православна церква, травник, лікувальний порадник, чудо, хвороба, повсякденне життя, зцілення.

Вступ. Значну роль у повсякденному житті людей посідає проблема здоров'я та хвороби, медичної допомоги хворим. У ранній Новий час отримати останню могли дуже обмежені кола людей, інші ж радше могли сподіватися на допомогу Бога. Тому православна церква активно втручалася в лікувальні практики, була ідеологом та транслятором медичних знань, утішителем та подателем надії.

Дослідження медичних практик у сучасній українській історіографії, як правило, не виходить за межі історії медицини, її теорії, розвитку медичної справи та лікувальних закладів. Такими є праці С. Верхратського та П. Заблудовського (Верхратський, Заблудовський, 1991), С. Плещького (Плещький, 2016), В. Плюща (Плющ, 1970), В. Станіславського (Станіславський, 2009: 77–79). Значно менше уваги приділяється дослідженню людини в умовах хвороби, її уявленню про хворобу, способи лікування, поширені в суспільстві. Певну інформацію про поширені лікувальні практики дають сімейні лікарські поради, але до нас дійшли здебільшого поради XVIII ст., а не XVI–XVII ст. Поради XVIII ст. стали об'єктом дослідження О. Потебні (Малорусские домашние лечебники, 1890) та В. Передрієнка (Передрієнко). Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми зробив В. Німчук, дослідивши рукопис із рецептами XVI ст. у Бухарестській бібліотеці. (Німчук, 1976: 43–55) Серед досліджень домашніх лікарських порадників слід указати на збірку травників В. Флоринського. (Флоринский, 1879) Останнім часом виник інтерес до слов'янських перекладів західноєвропейських видань медичних порадників та травників, як-от «Hortus Sanitatis», «Hortus Amoenus» та ін. (Исаченко, 2010: 186–198; Белякова, 2015: 10–14; Сапожникова, 2019: 175–19). Значно менше приділяється уваги вивченню саме православних лікарських практик та зцілень. Така тематика була більш популярною у XIX – на початку XX ст. (Алмазов, 1900) Загалом, православні лікувальні та цілювальні практики нині вивчені недостатньо, малодослідженими є розуміння причини виникнення хвороб та способи їх подолання серед православних вірян та ставлення до хвороби «людини, що хворіє».

Мета статті – вивчити та реконструювати уявлення про хвороби та практики лікування людини як елементу повсякденного життя православного суспільства українських земель раннього Нового часу.

Були поставлені такі завдання: проаналізувати причини виникнення хвороб, представлені в православній літературі; вивчити способи запобігання захворюванням, пропоновані православною церквою; дослідити джерела походження повсякденних уявлень про хворобу; розглянути проблему чуда в уявленнях про цілювальні практики; відобразити стан охоплення населення професійною медичною допомогою; відтворити характер лікувальних практик, якими користувалося православне населення, стан розвитку медичної літератури та її доступність різним верствам населення; проаналізувати приклади перебігу хвороб та способи лікування з погляду хворих та свідків; простежити стратегії зцілення.

Матеріал і методи дослідження. Джерелом дослідження стала православна церковна література, а саме «Євангеліє учительное, або казання на кождую неділю», видане в Єв'є в 1616 р., «Ізмарагд південного типу», «Устав, о еже како причастити Болнаго въ скорє», «Руно Орошенное» Д. Туптала (Ростовського); свідчення про чудові зцілення з праці А. Кальнофойського; копія з надпису 1685 р. чудотворної ікони з переяславської церкви; збірки з лікарськими порадами, зокрема «Травник» із Бухарестського державного архіву, перекладений та опублікований В. Німчуком, та приватний медичний порадник XVII ст. зі збірки, яка зберігається в рукописному відділі НБУВ; «Розписной список Києва» 1695 р.; щоденник П. Гордона, мемуари П. Шевальє; документи зі збірки «Українське повсякдення ранньомодерної доби».

За допомогою нарративного методу описані як власне лікувальні практики, так і настанови й методи православної церкви щодо зцілення вірян, що є важливим для подальшого аналізу. Історико-генетичний метод дозволив порівняти досліджувані лікувальні практики та медичні уявлення з тими, що існували в попередні епохи (зокрема, Античності), з'ясувати, що корені православних поглядів на хвороби та лікування походили ще з античного язичництва. Застосування ретроспективного методу уможливило спірання на більш близькі до нас за часом лікувальні поради XVIII ст., що дало змогу краще зрозуміти стан цілювальних практик у досліджуваній час, інтерпретувати та реконструювати їх. Використання порівняльного методу дозволило відстежити схожість та різницю лікувальних практик православних на українських землях із православними та представниками інших конфесій у різних країнах.

Результати та їх обговорення. У своєму повсякденному житті людина часто втрачає здоров'я і може тривалий час провести у хворобі. Хворіють люди незалежно від соціального статусу, віку та статі. Для різних історичних періодів характерні свої хвороби, їх перебіг та усвідомлення. Аналіз джерел показує, що у ранній Новий час на українських землях досить поширеними були душевні хвороби, так звані одержимості, хвороби очей та сліпота різної етіології, виразки та струпи, кульгавість, різні паралічі. (Руно орошенное, 1683) Страждали люди від радикуліту та ревматизму, відомого під назвою «гостець» (Шевальє, 1993: 45–46). У домашніх порадиниках можна знайти недуги, які не мали таких гострих форм, але спричиняли багато страждань у повсякденному житті. Серед назв хвороб трапляються цікаві розмовні форми, як-от «бігунка» (пронос?), від якої допомагає уварений на горілці припутник (подорожник), він «утробо утврждає». Серед шлунково-кишкових «діагнозів» ще названі такі: «гриз гризет по животу», «тяжко на животі», «пупа гризет», «згага» (печія). Згадується також жовтяниця. Даються рецепти від рясних місячних і на випадок, коли «жена породити отрочати не может», «пръси у жени коли отікают». Повсякденною проблемою були біль у вухах та очах, зубний біль, біль у нирках та серці, головний біль. Час від часу виникала проблема з лихоманкою – «трясовицею», «огневою неміччю», болем у горлі. Даються поради для лікування сухот, коли кров'ю плюють; від дикого м'яса, яке росте під оком; від укусів тварин – змій та скажених собак. Боролися в повсякденному житті з гельмінтами та запахом із рота (Німчук, 1976: 43–55). Виникали

також проблеми, коли людина глухне, коли дошкуляє «сверблячка», «коли слабость в теле». Користувалися популярністю поради «отшєдшєму от ума» і «коли кто от палєного вина вмираєт» (ІР НБУВ. Ф. VIII. оп. 1. Спр. 206/27. Арк. 148–150).

За допомогою й порадами хворі зверталися до православної церкви. Тут вони також знаходили пояснення походженню своїх недуг. Найпершою причиною хвороби православна доктрина називає гріх, адже всі немічі та хвороби беруть початок із гріха (обжерливості, пияцтва, усяких нечистот, свавілля, розпусти тощо). Підкреслюється шкідливість цих гріхів для людини, які для Бога є злом. Пояснюється, що Бог не тільки на майбутньому Страшному суді буде людей судити, а й у цьому житті карає різноманітними хворобами через гріх (Євангеліє учительное, 1616: РКЄ зв.). Людина ж хворобою від гріха очищується, як у вогні золото (ІР НБУВ. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 51).

Окрім пояснення причин хвороб, церква також дає настанови з ведення здорового життя та профілактики захворювань. У «Євангелії учительному» стверджується, що людина, яка постить, є легкою та опереною, у тверезості творить свою молитву (Євангеліє учительное, 1616: Арк. ОЗ – ОЗ зв.).

У своїх повчаннях церква також виходить за межі традиційного православ'я та тлумачить хвороби згідно з медичною теорією, розповсюдженою в Західній Європі. У XVI–XVII ст. там, як і у Східній Європі, панувала греко-арабська система, за якою людський організм розглядався як єдине й неподільне ціле – мікрокосм, який є частиною Макрокосму і постійно взаємодіє з ним (Всемирная история). У православних творах наслідується гуморальна теорія, яка з'явилася ще в Стародавній Греції й була популярною в Західній Європі. За цією теорією вважалося, що в організмі людини тече чотири рідини: кров, флегма, жовта та чорна жовч. У нормі вони перебувають у рівновазі, а хвороби виникають через порушення балансу. Православний твір пояснює, що хвороба «не входить або виходит, але з внутра має причину, а не з надворія входить». Така хвороба відбувається через «загнилість темпераментів» або природжених властивостей, чотирьох стихій або елементів, із яких складається людина, «мокрости... або сухости, тепла або зима» (Євангеліє учительное, 1616: Арк. ОД. зв. – ОЕ).

Походження деяких хвороб викликало дискусію. Наприклад, наводяться дві причини «лунатизму», «хороби місячної». «Люнатики» стають або через загинулу мокроту, або через біса, який на людину нападає і мордує (Євангеліє учительное, 1616: Арк. ОД – ОД зв.). Такі погляди широко запроваджувалися у свідомість православних мирян на проповідях.

Православ'я суворо забороняло лікування хвороб чарами й наузами: у хворобі лежачи треба дякувати Богам, а не йти до його ворогів – волхвів та чародіїв (ІР НБУВ. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 51). Водночас православна церква бере на себе відповідальність за стан хворих. Священнику належало причастити людину якнайшвидше після того, як він дізнався про її хворобу. Святий отець мав не очікувати запрошення, і парафіянина, який розхворівся, відвідати й утішити словами «Богодуховними», заспокоїти совість його Святою сповіддю й причастям (ІР НБУВ. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 33. Арк. РІА зв.).

У повсякденному житті широко практикувалося й лікування хвороб молитвами. Дослідник О. Алмазов стверджує, що ця традиція спирається на заповідь у книзі Нового Завіту (Послання апостола Іакова) і має корені ще у Візантії. До таких молитов належать: молитва над главою болящому; молитва болящому очима; молитва над кровію багатою, текущою із носа; молитва на зцілення зубом; молитва над онімівшим болем; молитва болящим серцем; молитви над болєзнью рук і ніг. Окрім того, в деякі Требники входили нестандартні молитви про зцілення інших органів, іноді відверто схожі на замовляння (Алмазов, 1900).

У лікуванні та одужанні велику роль відігравали божественне втручання та чудо. Причому характерним для православ'я було те, що ці чудеса здійснювалися у святих місцях та за допомогою чудотворних ікон. Значна частина православної літератури уславлювала православні чудотворні ікони, зцілення та інші чудеса у святих місцях. Чудеса, які здійснилися в Києво-Печерській Лаврі, описав Афанасій Кальнофойський. Чудо зцілення відбувається декількома способами. По-перше, чудодійні властивості мають святі мощі. У 1594 р., за словами Кальнофойського, деякий Сава, який був із дитинства сліпим та кульгавим на ліву ногу, зцілювався біля гробу преподобного Феодосія (ІР НБУВ. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 3 зв.). Інший спосіб зцілитися – скористатися чудотворним елеєм. Наприклад, у 1621 р. деякий пан Олександр, католик, елеєм вилікувався від гарячки, яка загрожувала йому смертю (ІР НБУВ. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 11 зв. – 12). Молитва та піст – ще одна практика для лікування, яка вважалася особливо ефективною під час вигнання бісів. У жовтні 1624 р. Василина, яка була одержима нечистим духом від молитов та посту вилікувалась у короткий термін (ІР НБУВ. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 17 зв. – 18). Класичним способом зцілення було звертання до чудотворних ікон. Один чоловік на ім'я Андрій чудовим способом зцілювався від сліпоти, коли молився образу Печерської Божої Матері (ІР НБУВ. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 10 зв. – 11). Випадки зцілення фіксувалися як у творах православних авторів, так і на самих іконах. У грудні 1685 р. у церкві Переяславського Вознесенського монастиря при храмі Різдва Богоматері відбулося зцілення Феодори, попаді Микульської Карпихи Лагутихи, від чудотворної ікони Богоматері (ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1. № 3245. Арк. 1). Інша зцілювальна православна практика – праця на користь монастиря (разом із молитвою та постом). Запорозький козак Марк Лунчовський протягом тривалого часу хворів лихоманкою, і йому нічого не допомагало. Почувши про численні чудові зцілення від чудотворного образу Печерської Божої Матері та Святих Угодників, він приїхав до Лаври у 1622 р. в гарячці. Під час загострень він посилено молився й постився, а під час ремісії трудився й виконував чернечий послух. Через місяць лихоманка його відпустила (ІР НБУВ. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 14 зв. – 15). Важливе місце в процесі зцілення за православними правилами посідало

каяття. У 1633 р. запорозький козак Онисим Пальчик під час осади Азова «втратив» ліву руку, яку при плечах відірвало та «на хребет навернуло». Поранений волав до Бога та розкався у всіх своїх гріхах та злочинах. Після того, як поранена рука стала заживати, Пальчик поїхав до Києво-Печерської Лаври, де молився, постував та тривалий час працював (ІР НБУВ. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1438. Арк. 27 зв. – 28).

Що стосується професійної медичної допомоги, то відчувався суттєвий брак лікарів через те, що навчитися на доктора медицини тривалий час можна було лише в Європі. Найближчим університетом був Краківський. Лише в 1593 р. відкрито академію в Замості, яка готувала лікарів. Однак можливості академії в підготовці фахівців були обмеженими як кількісно, так і якісно (Верхратський, Заблудовський, 1991: 198). До того ж вона була католицьким закладом, що мало приваблювало православне населення (Плецький, 2016: 25). Лікарі переважно мали придворний статус, працювали у великих магнатів. У своєму передсмертному листі королю Сигізмунду гетьман П. Конашевич-Сагайдачний дякує за доктора, якого монарх прислав до пораненого (Акты, относящиеся..., 1865: 72). Особистий лікар був у київського воєводи, князя Василя-Костянтина Острозького, про що ми дізнаємося з тестаменту самого доктора Раймундуса Каркасона. Як бачимо, серед лікарів були іноземці (Українське повсякдення, 2014: 409–410). Дослідник С. Плецький стверджує, що з кінця XVI ст. кількість лікарів на українських землях збільшилась, вони практикували в містах і надавали допомогу заможним людям (Плецький, 2016: 28). Однак шотландець Патрик Гордон, який перебував у Києві у 1680-х роках, скаржиться на часті хвороби й звертається до їх величності з проханням запросити до Києва лікаря або іншу компетентну особу з ліками. Це було необхідно не тільки самому Гордону, а й губернатору, а також іншим чинам (Гордон, 2009: 65) При гетьманах І. Самойловичу та І. Мазепі до Батурина прислали лікарів із Московської держави, серед них були іноземці А. Бекер та І. Комнін (Станіславський, 2009: 77–79). Отже, ще наприкінці XVII ст. лікарів не вистачало навіть для людей, які могли собі дозволити оплатити лікування.

Виникали претензії й до якості лікування. У 1568 р. на володимирському уряді пан Семен Хребтович Богуринський скаржився на єврея Мордохая Влоха, який назвався лікарем й обіцяввилікувати пана Семена. Лікар почав давати хворому «травки», пообіцявши що на третій-четвертий день настане полегшення. Для хворого зварено сироп із цукру та чорнобиля. На третій день пацієнту призначено у ванні паритися. До ванни додано відвар трав: любистку, качану водного, вербового листя та полину. Окрім того, лікар до діжки з водою кидав розпечене у вогні каміння. Пацієнт мав сидіти над парою, накрившись для потіння. Семен мав просидіти у гарячій ванні півтори години. Після цієї процедури хворому стало ще гірше (Українське повсякдення..., 2014: 139–140).

Більшість населення не мала змоги оплатити лікування в лікарів, так званих *medici literati*, а лікувалася в ремісників-цирульників. Вони здійснювали кровопускання, лікували рани, робили ампутації, виривали зуби, навіть робили операції з вилучення сечових каменів (Верхратський, Заблудовський, 1991: 203). Численні шпиталі, які засновувались при монастирях, братствах, церквах, були скоріше богоугодними закладами, в яких знаходили притулок старі й немічні, сироти й каліки. Певну медичну допомогу ці люди отримували, бо серед монахів і священників було багато освічених людей, які знали й на медицині, але ці заклади не були лікарнями в сучасному розумінні (Мальцев, 1907). Лікування в повсякденному житті відбувалося вдома, лікарі та священники відвідували хворих, а значну частину лікувальних процесів займало самолікування.

Значне місце в медичних практиках належало лікуванню травами. У XVI ст. в Україні поширюються так звані «травники», книги, що містили відомості про лікувальні властивості рослин. Широко розповсюджувались лікарські поради польською мовою, вони виходили друком із другої половини XVI ст., деякі писалися й староукраїнською мовою (Передрієнко). Поширювались й західноєвропейські лікувальні поради. Велику роль у розвитку медичних знань відіграв так званий «*Hortus Sanitatis*» («*Gaerde der Suntheit*»), написаний у 1447 р. Йоганном фон Каубом і виданий 1492 р. в Любеку. У виданні акумульовано досвід попередніх культур, грецької та арабської (Исаченко, 2010: 187–188). У 1534 р. книгу перекладено слов'янською мовою Ніколаєм Бюловим. У ЦНБ ХНУ імені Каразіна зберігається примірник, який вважають оригіналом перекладу. Рукопис, який ще називають «Благопрохолодним вертоградом», містить 688 розділів, із яких 542 присвячені рослинам, а 146 – опису мінералів (Белякова, 2015: 10–14; Травник, 1534). Безперечно, відомими були й латиномовні видання, як-от «Відомі коментарі до історії рослин» (*De Historia Stirpium comentarii insignes*) Леонарта Фукса (Fuchs, 1542). Протягом XVI ст. перекладаються слов'янською мовою інші книги медичного змісту, як-от «Сказання про пропущення вод» – трактат про дистиляцію Ієроніма Бруншвіга (Сапожникова, 2019: 175–193); у 1588 – ще один «Вертоград» (Плющ, 1970: 26). У 1672 р. А. Микифоров зробив переклад із німецької книги «*Hortus Amoenus*», нову версію «Прохолодного вертограду». Текст цього вертограду наслідує гуморальну теорію з її уявленнями про теплі і холодні, вологі і сухі речовини. Пшениця вважалася гарячою та вологою, рекомендувалася для вживання варена з молоком людям сухорлявим, які багато працюють. Людям огрядним та вологим приймати такого не дозволено, бо в них зароджується трясовиця, грижа та камінь у нирках. Такі ж характеристики даються й травам (Флоринський, 1879: 17–209). Саме ці книги й знання стали джерелами формування повсякденних уявлень про хвороби та лікування широких кіл православного населення.

Потреба у такій літературі була великою, тому багато людей переписували собі поради з медичних збірників. Один із таких порадників знайдено в Бухарестському державному архіві. Відомий філолог В. Німчук провів лінгвістичний аналіз тексту та переконливо довів, що він написаний староукраїнською мовою. Порадник складено у вигляді травника, де даються рецепти щодо лікарського використання таких рослин, як припутник (подорожник); венедикт (хрестовий корінь бенедиктинський, вовчець або будяк кучерявий);

дягель кудрявий, або ангеліка, ведронець, або бедронець камнеломковий корінь; ужовник – можливо, вероніка лікарська, за іншою версією – солодкий корінь; буквиця; м'ята; реп'ях, лопух; кропива; роєвник бчольний (меліса); чорнобил, або полин звичайний; жеруха водяна; кріп (Німчук, 1976: 43–55). Саме ці лікарські рослини становили основу домашнього лікування хвороб.

Інший приватний лікарський poradnik зберігається в Інституті рукопису НБУВ. У збірці з текстами різноманітної тематики між піснями на честь Богородиці та нотатками з астрономії є декілька сторінок із медичними порадами, які автор назвав «Речи собранные потребные» (ІР НБУВ. Ф. VIII. оп. 1. Спр. 206/27. Арк. 148–150). Тут ми зіштовхуємося з дещо іншими підходами до лікування, щоправда, які суцільно збігалися з дійсними в той час у Європі та іншому світі медичними практиками. Для покращення пам'яті тут рекомендується пити натщесерце сушений язик одуда. Також рекомендувалося носити на собі одудову голову або цілий язик, що, начебто, укріплює розум до науки. «Отшедшому от ума» рекомендувалося носити на собі голову павича (ІР НБУВ. Ф. VIII. оп. 1. Спр. 206/27. Арк. 148). Частини тварин, рослини, коріння, мінерали носили в мішечку на шії. Це й були так звані наузи, з якими боролася церква (Алмазов, 1995: 407). Православна церква послідовно витискувала язичницькі магічні амулети своїми «предметами сили» – ладанками, хрестиками, образками тощо. Замість знахарських засобів пропонувалась свята вода. Але віряни, надіючись зцілитися, охоче вдавалися навіть до живодерства. У poradnikax та вертоградах є «рецепти», коли для зцілення треба вбити якусь тварину, наприклад собаку, та прикласти її до себе (Флоринский, 1879: 17–209; Передрієнко). Однак (на відміну від західноєвропейських країн) не пропонується вдаватися до відвертого канібалізму, як-от споживання частин мумій або трупів покараних злодіїв (Gordon-Grube, 1993: 185–221; Noble, 2003: 677–708).

Дуже дошкуляв анонімому автору порад збірки «Речи собранные потребные» зубний біль, як і багатьом його сучасникам, тому в його записах є кілька порад і від цього недугу. Тут укладач збірки вдається вже до відвертої магії, яку суворо забороняла церква. При зубному болю пропонувалося на щелепі написати магічне заклинання. Якщо це не допоможе, автор дає альтернативний варіант – прикладати до ясен зелений товчений буряк. Підтримується в poradniku й теорія, яка народилася ще на Стародавньому Сході, що зуби псують черв'яки. Від черв'яків пропонується такий засіб: узяти сіль, дивитися на неї та проговорювати замовляння (ІР НБУВ. Ф. VIII. оп. 1. Спр. 206/27. Арк. 148 зв.). Отже, в одній збірці, записаній одним почерком, співіснують такі повсякденні форми боротьби з недугою, як магічні засоби, методи фітотерапії та замовляння.

О. Потебня, який досліджував рукописні збірки лікувальних порад XVIII ст., стверджував, що вони мають своїм джерелом тексти XVII ст. та навіть XVI ст. Окрім того, аналіз мови текстів показав, що їх лексика містила як полонізми, так і російські слова, тобто географія запозичень була досить широкою (Малорусские домашние лечебники, 1890). О. Потебня також стверджував, що назвати ці лікарські poradniki простонародними не можна, їх автори – це козацька старшина та поміщики (Малорусские домашние лечебники, 1890: III–IV).

Про перебіг хвороб наприкінці XVII ст. залишив свідчення шотландець П. Гордон, який активно користувався аптечними ліками. Сину також давав ліки під назвою «Діоскордіум» (Гордон, 2009: 35). Наприкінці XVII ст., як свідчить «Розписной список Києва» 1695 р., вже були поширені аптечні ліки. (Алферова, Харламов, 1982: 138–39). Це було не дивно, бо ідеї ятрохімії, тобто лікарської, цілющої алхімії, почали поширюватися на українських землях ще раніше. Ще у 1622–1624 рр. побачила світ книга «Clavius, або Ключ», яка є алхімічним трактатом і в якій завуальовано описано хімічні процеси (ІР НБУВ, Ф. 160. оп. 1 спр. 379). До вживання хімічних речовин під час лікування вдалася й знайома генерала Гордона, удова капітана Космуса. Після її смерті стало відомо, що вона розтирала ртуть у ступі (Гордон, 2009: 77). Також є відомості, як протікали хвороби й лікування в православних. Наприклад, коли захворіла дружина патрона Гордона, яку він називає бояриною, до лікарських засобів не вдавалися. Причиною недуга жінки стало занадто сильне її хвилювання за життя захворілого чоловіка. З нею трапився раптовий напад, вона впала на землю та деякий час лежала без свідомості. Після того, як вона отямилася, за чверть години вона втратила розум і зір. До наступного дня вона перебувала в постійних нападах, після полудня до неї прийшов православний священник, настоятель монастиря Св. Михаїла, й намагався її причастити, але зазнав невдачі, бо організм хворої не прийняв Святого причастя. Настоятель монастиря звершив над нею обряд елеопомазання. У жінки продовжилися приступи, почалися судороги й через два дні після початку хвороби вона померла (Гордон, 2009: 53).

Висновки. Отже, в православ'ї традиційною причиною виникнення хвороби вважався гріх, хоча не відкидалися й причини порушення «темпераментів» у людини. Джерелами медичних знань була як християнська література, так і погляди античних учених, поширені в західноєвропейських країнах. Профілактикою хвороби вважалися молитва, піст, безгрішність. Теоретично людина, яка хворіла на тяжку недугу, мала більш привілейоване становище, ніж здоровий грішник, бо мала шанс на виправлення та спасіння, але мало хто погоджувався пасивно терпіти біль та страждати. Хворі були згодні на порушення всіх церковних заборон та вдавалися до будь-яких засобів, аби зцілитися. Допомогою професійних лікарів могли скористатися дуже обмежені кола, тому поширеним було самолікування. Популярними були сімейні лікарські poradniki, які склалися на основі медичної літератури (травників, вертоградів тощо) і традиційних рецептів та переписувалися кожним поколінням. Серед лікувальних стратегій були як раціональні, як-от використання зцілювальних рослин (подорожник, м'ята, кропива тощо), так й ірраціональні, відверто магічні. Православна церква пропонувала вірянам свої засоби: церковні амулети, свята воду, молитви та вчитки, святі мощі

та чудотворні ікони. Центральну роль у цілювальних практиках відіграло чудо. Воно могло стати результатом як діяльності православної церкви, так і здійснення якихось заборонених магічних практик, але було обов'язковим елементом одужання.

Список використаних джерел:

1. Clavius или Ключ. IP НБУВ, Ф. 160. оп.1 спр. 379. 209 арк.
2. Fuchs, L. De historia stirpium commentarii insignes... Basel : in officina Isingriniana, 1542. [28], 896.
3. Gordon-Grube, K. Evidence of Medicinal Cannibalism in Puritan New England: 'Mummy' and Related Remedies in Edward Taylor's 'Dispensatory'. *ELH*, vol. 28, no. 3, 1993, pp. 185–221. URL: www.jstor.org/stable/25056942. Accessed 22 Aug. 2021.
4. Noble, L. 'And Make Two Pasties of Your Shameful Heads': Medicinal Cannibalism and Healing the Body Politic in 'Titus Andronicus.' *ELH*. vol. 70, no. 3, 2003, pp. 677–708. URL: www.jstor.org/stable/30029895. Accessed 22 Aug. 2021.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. 1599–1637 / ред. Н. Костомаров. Санкт-Петербург, 1865. 15, 287 с.
6. Алмазов А.И. Врачевальные молитвы: К материалам и исследованиям по истории рукописного русского Треника. Одесса, 1900. 148 с.
7. Алмазов А. Тайная исповедь в Православной Восточной Церкви: Опыт внешней истории : Исследование преимущественно по рукописям. Т. 1. Одесса, 1894. IV, XVI, 596, IV с.
8. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Киев : Наук. Думка, 1982. 159 с.
9. Антонов В. Чудеса, совершившиеся в Киево-Печерской Лавре, по свидетельству иеромонаха Аф. Кальнофойского. 1888. IP НБУВ. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 1438.
10. Белякова Т.В. Книжные памятники медицинского профиля в фондах ЦНБ ХНУ им. В. Н. Каразина. *Библиотечное дело – 2015 : документно-информационные коммуникации и библиотеки в пространстве культуры, образования, науки : Сворцовские чтения : материалы двадцатой международной научной конференции*, Москва, 22–23 апреля 2015 г. Москва, 2015. Ч. 3. С. 10–14.
11. Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. Київ : Вища школа, 1991. 430 с.
12. Всемирная история: в 6 томах. Том 3: Мир в раннее Новое время. URL: <https://history.wikireading.ru/154006#:~:text=%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%3A%20%D0%B2%206%20%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%85.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BC%203%3A%20%D0%9C%D0%B8%D1%80%20%D0%B2%20%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B5%D0%B5%20%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B5%20%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F> (дата звернення 04.08.2021)
13. Гордон П. Дневник 1684–1689. Москва : Наука, 2009. 339 с.
14. Євангеліє учительное, або казанія на кождую неділю. Єв'є, 1616. [4], 173, 351 с.
15. Збірник. IP НБУВ. Ф. VIII. оп. 1. Спр. 206/27. Арк. 148-150.
16. Исаченко Т. Рукописи митрополичьего скриптория в библиотеках России и Литвы (к истории уникальной Вильнюсской рукописи царского травника). *Клугоура*. 2010, t. 54, p. 186–198.
17. Изумруд південного типу. IP НБУВ. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 492.
18. Копія з надпису 1685 р. чудотворної ікони Б. М. у храмі Народження Богоматері... IP НБУВ. Ф. II. Оп. 1. Спр. 3245. Арк. 1.
19. Малорусские домашние лечебники XVIII в. С предисл. А. Потебни. Киев : тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. IV, 59 с.
20. Мальцев А.Ф. О малорусских «шпиталях». *Труды полтавской ученой архивной комиссии*. Вып. 4. Полтава : Панский ряд, 1907. С. 3–22.
21. Німчук В.В. Мова українського травника XVI ст. *Мовознавство*. 1976. № 5. С. 43–55.
22. Передрієнко В.А. Лікарські та господарські порадики XVIII ст. URL: <http://litopys.org.ua/porad/por01.htm> (дата звернення 04.08.2021)
23. Плещкий С. Лікування населення Гетьманщини у XVIII столітті. Київ : [б. в.], 2016. 144 с.
24. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Кн. 1 : Від початків української державності до 19 століття. Мюнхен : УВАН у Німеччині, 1970. 342 с.
25. Руно орошенное, пречистая и преблагословенная дева Мария, или чудеса образа пресвятыя Богородицы, бывшия в монастыре Ильинском Черниговском... Чернігів, 1683. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/13> (дата звернення: 21.03.2019.)
26. Сапожникова О. Европейское издание эпохи Возрождения (Liber de arte distillandi): причины избирательности русского перевода. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 4 (78), декабрь 2019. С. 175–193.
27. Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 77-79.
28. Травник : Рукопись из библиотеки Ивана Грозного. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1975#:~:text=to%20this%20item%3A-,http%3A/escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1975,-%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%3A%C2%A0> (дата звернення 04.08.2021)
29. Травник : Рукопись из библиотеки Ивана Грозного. Б.м. , 1534 . 582 л.
30. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1. Волинь XVI ст. Київ : «Фенікс», 2014. 776 с.
31. Устав, о еже како причастити Болнаго въ скорє. IP НБУВ. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 33.
32. Флоринский В.М. Русские простонародные травники и лечебники. Собрание медицинских рукописей XVI и XVII столетия. Казань, 1879. [2], XVIII, 229, [2] с.
33. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Київ : Томіріс, 1993. 224 с.

References:

1. Clavius ili Klyuch. Clavius or Key. *Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. Vernadskoho. (IR NBUV)*, F. 160. op.1 spr. 379. 209 ark.
2. Fuchs, L. (1542) *De historia stirpium commentarii insignes...* Basel: *in officina Isingriniana*, 1542. [28], 896.
3. Gordon-Grube, K. (1993) Evidence of Medicinal Cannibalism in Puritan New England: 'Mummy' and Related Remedies in Edward Taylor's 'Dispensatory. *ELH*, vol. 28, no. 3, pp. 185–221. www.jstor.org/stable/25056942. Accessed 22 Aug. 2021.
4. Noble, L. (2003) And Make Two Pasties of Your Shameful Heads': Medicinal Cannibalism and Healing the Body Politic in 'Titus Andronicus. *ELH*, vol. 70, no. 3, , pp. 677–708. www.jstor.org/stable/30029895. Accessed 22 Aug. 2021.
5. (1865) Akty, odnosyashchiesya k istorii YUzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannyye i izdannyye Arheograficheskoy komissiej [Acts, Related to the History of Southern and Western Russia, Collected and Published by the Archaeographic Commission]. T. 2 : 1599-1637. SPb. [in Russian].
6. Almazov, A. I. (1900). *Vracheval'nye molitvy: K materialam i issledovaniyam po istorii rukopisnogo russkogo Trebnika* [Healing Prayers. To the Materials and Research of the History of Russian Handwritten Euchologion]. Odessa. [in Russian].
7. Almazov, A. (1894) *Tajnaya ispoved' v Pravoslavnoj Vostochnoj Cerkvi: Opyt vneshnej istorii: Issledovanie preimushchestvenno po rukopisyam* [Secret Confession in the Eastern Orthodox Church. Foreign History Experience. The Main Source of the Research is Manuscripts]. T.1. Odessa. [in Russian].
8. Alferova, G.V., Harlamov, V.A. (1982). *Kiev vo vtoroj polovine XVII veka* [Kiev in the Second Half of the 17th Century]. Kyiv. [in Russian].
9. Antonov, V. (1888). CHudesa, sovershivshiesya v Kievo-Pecherskoj Lavre, po svidetel'stvu ieromonaha Af. Kal'nofoj'skogo [Miracles Happened in Kyiv-Pechersk Lavra according to the testimonies of Hieromonk Af. Kalnofoj'skiy]. *IR NBUV*. F. 160. Op. 1. Spr. 1438. [in Russian].
10. Belyakova, T. V. (2015) Knizhnye pamyatniki medicinskogo profilya v fondah CNB HNU im. V. N. Karazina [Rare Books on Medical Discipline in Funds of Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University]. *Bibliotechnoe delo – 2015 : dokumentno – informacionnye kommunikacii i biblioteki v prostranstve kul'tury, obrazovaniya, nauki : Skvortcovskie chteniya : materialy dvadcatoy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. Moskva. CH. 3. pp. 10–14. [in Russian].
11. Verkhratskiy, S.A., Zabludovskiy, P.Iu. (1991) *Istoriia medytsyny* [The History of Medicine]. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Vsemirnaya istoriya: v 6 tomah. Tom 3: Mir v rannee Novoe vremya [World History in 6 Volumes. Volume 3: The World in Modern Time]. <https://history.wikireading.ru/154006#:~:text=%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%3A%20%D0%B2%20%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%85.%20%D0%A2%D0%BE%D0%BC%20%3A%20%D0%9C%D0%B8%D1%80%20%D0%B2%20%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B5%D0%B5%20%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B5%20%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F> Accessed 04 Aug. 2021. [in Russian].
13. Gordon, P. (2009). *Dnevnik 1684-1689* [The Diary 1684-1689]. Moskva. [in Russian].
14. (1616). *Ievanhelie uchytelnoe, albo kazannia na kozhduiu nediliu* [Teaching gospel or sermons for every Sunday]. Yevie. [in Old Russian].
15. Zbirnyk [The Compendium]. *IR NBUV*. F. VIII. op. 1. Spr. 206/27. Ark. 148-150. [in Old Ukrainian].
16. Isachenko, T. (2010). Rukopisi mitropolich'ego skriptoriya v bibliotekah Rossii i Litvy (k istorii unikal'noj Vil'nyusskoj rukopisi carskogo travnika) [Manuscripts of Metropolitan Scriptorium in Russian and Lithuanian libraries (to the History of unique Vilnius manuscript of tsar's herbal)]. *Knygotyra.*, t. 54, p. 186-198. [in Russian].
17. Izmarahd pvidnennoho typu [Emerald of eastern type]. *IR NBUV*. F. 307. Op. 1. Spr. 492. [in Old Russian]
18. Kopiiia z nadpysu 1685 r. chudotvornoj ikony B. M. u khrami Narodzhennia Bohomateri... [A Copy of writings, dated year 1685, from the miraculous icon of Our Lady in the Temple of Our Lady Birth...]. *IR NBUV*. F. II. Op. 1. Spr. 3245. Ark. 1. [in Old Ukrainian].
19. (1890). *Malorusskie domashnie lechebniki XVIII v.* [Little Russian Home-use Treatment Books of 18th century]. S predisl. A. Potebni. Kiev. [in Russian].
20. Mal'cev, A.F. (1907). O malorusskikh «shpityalyah» [About Little Russian hospitals]. *Trudy poltavskoj uchenoj arhivnoj komissii*. Vyp. 4. Poltava. pp. 3-22. [in Russian].
21. Nimchuk, V. V. (1976). Mova ukrainskoho travnyka XVI st. [Dialect of a Ukrainian herbal of 16th century]. *Movoznavstvo*. № 5. pp. 43-55. [in Ukrainian].
22. Peredriienko, V. A. *Likarski ta hospodarski poradnyky XVIII st.* [Medical and Household advisory books of 18th century]. URL: <http://litopys.org.ua/porad/por01.htm> Accessed 04 Aug. 2021. [in Ukrainian].
23. Pletskiy, S. (2016). *Likuvannia naseleennia Hetmanshchyny u XVIII stolitti* [Treatment of population of the Cossack Hetmanate in 18th century]. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Pliushch, V. (1970). *Narysy z istorii ukrainskoi medychnoi nauky ta osvity. Kn. 1 : Vid pochatkiv ukrainskoi derzhavnosti do 19 stolittia* [Essay on the History of Ukrainian Medical Science and Education. Book 1 : Form the Beginning of the Ukrainian Statehood to the 19th century]. Miunkhen. [in Ukrainian].
25. (1683). Runo oroshennoe, prechistaya i preblagoslovennaya deva Mariya, ili chudesa obraza presvyatyia Bogorodicy, byvshiya v monastyre Il'inskom CHernigovskom... [Irrigated Flees, Virgin and Blessed Lady Mary, or Miracles of the Holy Virgin Icon of Ilyinskiy Monastery in Chernigov]. CHernigiv. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/13> Accessed 21 March 2021. [in Old Russian].
26. Sapozhnikova, O. (2019). Evropejskoe izdanie epohi Vozrozhdeniya (Liber de arte distillandi): prichiny izbiratel'nosti russkogo perevoda [European Editions of the Renaissance Period (Liber de arte distillandi): Reasons of Selectiveness of Russian Translation]. *Drevnyaya Rus' . Voprosy medievistiki*. 4 (78), dekabr'. pp. 175-193. [in Russian].

27. Stanislavskiy, V. (2009). Likari Ivana Mazepy [Doctors of Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys*. № 6. pp. 77-79. [in Ukrainian].
28. *Travnik : [Rukopis' iz biblioteki Ivana Groznogo]* [The Herbal [A Manuscript from the library of Ivan the Terrible]]. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1975#:~:text=to%20this%20item%3A-,http%3A/escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1975,-%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%B-D%D0%B8%D0%B5%3A%C2%A0> Accessed 04 Aug. 2021. [in Russian].
29. (1534). *Travnik : [Rukopis' iz biblioteki Ivana Groznogo]* [The Herbal [A Manuscript from the library of Ivan the Terrible]]. B.m. [in Old Russian].
30. (2014). *Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby: zbirnyk dokumentiv* [Ukrainian Everyday Life of the Early Modern Ages: The Compendium of Documents]. Vyp. 1: Volyn XVI st. Kyiv. [in Old Ukrainian].
31. *Ustav, o yezhie kako pry chastyty Bolnaho v skorie* [How Quickly Give a Communion to an Ill man]. *IR NBUV*. F. 30. Op. 1. Spr. 33. [in Old Russian].
32. Florinskij, V.M. (1879). *Russkie prostonarodnye travniki i lechebniki. Sobranie medicinskih rukopisej XVI i XVII stoletiya* [Common Russian Herbals and Treatment Books. A compendium of medical manuscripts of 16th and 17th centuries]. Kazan'. [in Russian].
33. Shevalie, P. (1993). *Istoriia viiny kozakiv proty Polshchi* [The History of War of Cossacks against Poland]. Kyiv. [in Ukrainian].